

You are accessing the Digital Archive of the Catalan Review Journal.

By accessing and/or using this Digital Archive, you accept and agree to abide by the Terms and Conditions of Use available at http://www.nacs-catalanstudies.org/catalan_review.html

Catalan Review is the premier international scholarly journal devoted to all aspects of Catalan culture. By Catalan culture is understood all manifestations of intellectual and artistic life produced in the Catalan language or in the geographical areas where Catalan is spoken. Catalan Review has been in publication since 1986.

Esteu accedint a l'Arxiu Digital del Catalan Review

A l' accedir i / o utilitzar aquest Arxiu Digital, vostè accepta i es compromet a complir els termes i condicions d'ús disponibles a http://www.nacs-catalanstudies.org/catalan_review.html

Catalan Review és la primera revista internacional dedicada a tots els aspectes de la cultura catalana. Per la cultura catalana s'entén totes les manifestacions de la vida intel·lectual i artística produïda en llengua catalana o en les zones geogràfiques on es parla català. Catalan Review es publica des de 1986.

La processó de la Mare de Déu, un acte clau de la festa d'Elx **Manuel Rodríguez i Macià**

Catalan Review, Vol. VIII, number 1-2, (1994), p. 313-321

LA PROCESSÓ DE LA MARE DE DÉU, UN ACTE CLAU DE LA FESTA D'ELX

MANUEL RODRÍGUEZ I MACIÀ

Podem definir el Misteri d'Elx, és a dir, la representació de la mort i assumptió de la Verge Maria que té lloc a la ciutat il·licitana d'Elx cada més d'agost, amb la denominació tradicional il·licitana, que no és altra que la de Festa d'Elx. Perquè, efectivament, d'això es tracta, de la festa major que els habitants de la vila il·licitana han vingut celebrant en honor de la seua patrona —la Mare de Déu de l'Assumpció— des de temps immemorial.¹

La representació té lloc a l'interior de la basílica de Santa Maria on, tradicionalment, s'ha vingut celebrant la Festa, excepte en les ocasions en què, per trobar-se en obres de construcció aquesta església, es va escenificar en el temple del Salvador (1672-1686).

En el creuer de l'església, sota la cúpula, s'alça el taulat o cadafal on té lloc la major part de la representació. Té forma quadrangular, una alçada d'1,75 cm. i unes dimensions de 7x8 m. Aquest entaulat té al seu centre un escotilló —la sepultura— on es donarà soterrar a la imatge de la patrona i on penetrarà l'Araceli —artefacte escènic ocupat per homes i xiquets que figuren ser àngels— per a representar la seua Assumpció als cels. Des d'aquest cadafal fins pràcticament la porta major del temple, es col·loca el corredor inclinat de fusta o andador. Per ell pugen els personatges de l'obra i en ell tenen lloc algunes escenes de la Festa, per exemple, el cant del Ternari -reunió de tres apòstols-, la salutació a les Maries companyes de la Verge per un grup d'apòstols invitant-les al soterrament de la Mare de Crist, la Joià o baralla entre els apòstols i un grup de jueus disposats a prendre el cos mort de Maria, la visió final de sant Tomàs, etc.

Adosades a les capelles laterals de la basílica, es situen dues tribunes que són ocupades per les personalitats invitades a la Festa. Concretament, la tribuna de la banda de l'Epístola correspon actualment a l'anomenat Patronat del Misteri —antigament era la

¹ Atés que en els últims anys —fonamentalment a partir de 1986— els diferents aspectes de la Festa d'Elx han tingut una sobrada difusió i anàlisi en els cercles d'investigadors, remetem els interessats en ampliar dades al respecte a la bibliografia existent. Com a mostra indicativa, esmentarem dues de les obres més significatives en aquest sentit: AA.DD., *Món i Misteri de la Festa d'Elx*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència 1986; i F. Massip i Bonet, *La Festa d'Elx i els misteris medievals europeus*. Alacant/Elx: Institut de Cultura "Juan Gil-Albert"/Ajuntament d'Elx 1991.

tribuna eclesiàstica—, i la de la banda de l'Evangeli correspon a l'Ajuntament de la ciutat.

Dalt del temple, ocupant tot l'anell toral de la cúpula, s'instal·la un gran llenç pintat que representa el cel i que presenta una obertura —les portes del cel— per on apareixen tots els aparells celestials de la tramoia aèria que utilitza l'obra. Concretament, el Núvol o Mangrana —artefacte esfèric que s'obre en vuit ales o gallons—, l'Araceli o Rescèlica, on pujarà la Mare de Déu en la seua Assumpció, i la Coronació que ocupa la Santíssima Trinitat que corona la imatge de la Verge.

Però com a espai de la Festa també hem de considerar altres llocs situats fora de l'esmentada església de Santa Maria. Per exemple, la petita ermita de Sant Sebastià —construïda en el segle XV i d'estil gòtic català— situada al carrer Major de l'antiga vila murada d'Elx. D'aquesta ermita, que és utilitzada pels actors de la Festa per vestir-se i caracteritzar-se com a tals, partiran processonalment aquests per a iniciar la representació. També hem de parlar del propi saló de sessions de l'Ajuntament d'Elx, lloc on es desenvolupa l'anomenada «prova de veus», acte tradicional on es seleccionen les veus dels cantors que han participar en la Festa. Aquest acte és una prova palpable del clar protagonisme que l'antiga vila elxana, per mig del seu Consell municipal, ha tingut sempre en la preparació i organització de la seua Festa.

I, en definitiva, hem de considerar tota la vila d'Elx com escenari de la representació en la processó del dia de la festivitat de l'Assumpció, el 15 d'agost. Processó que transcorre pels carrers i places de la ciutat i que, com un dels actes més rellevants de la Festa, intentarem analitzar breument en la present comunicació.

DESCRIPCIÓ DE LA FESTA

El desenvolupament de la Festa d'Elx es porta a terme seguint les instruccions musicals i escèniques de la consuetud o directori, document històric que es conserva a l'Arxiu Municipal de la ciutat.² L'obra es divideix en dos actes representats en dos dies diferents i que tenen els noms genèrics de la Vespra i la Festa.

La Vespra, escenificada la vesprada del dia 14 d'agost, comença amb el recorregut processonal entre l'esmentada ermita de Sant

² Sobre les diferents consuetes de la Festa d'Elx i les seues edicions, *Vid.* F. Masip, *Consuetud de 1709. Estudi crític del text*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència 1986.

Sebastià i la basílica de Santa Maria, pel xiquet que representa el paper de Marededéu, acompanyat d'altres dos xiquets que representen Maria Jacobé i Maria Cleofàs, així com d'un grup d'angelets, tots ells precedits dels cavallers electes —representants del Consell— i de l'arxiprest de la basílica. La banda de música obre aquesta petita desfilada, cosa que indica, ja des del seu inici, el sentit festiu de la representació.

Després d'un càntic inicial, la Maria recorre els moments fonamentals de la passió de Jesús, simbolitzats de manera emblemàtica en les capelles laterals de la banda de l'Epístola. En arribar al cadafal, s'agenolla en un llit on expressa a son fill el desig de veure els apòstols abans de morir. S'obre el cel i en davava un àngel en «lo Núvol» —més conegut actualment com a Mangrana—, que és portador d'una palma i de la resposta celestial a la petició de Maria. Lliurada la palma a aquesta, l'àngel torna apujar al cel. Els apòstols es fan presents miraculosament, començant per sant Joan i sant Pere. En el moment en què estan tots els apòstols reunits —excepte sant Tomàs que apareixerà al final de la Festa—, Maria s'acomiada de tots ells i mor. Un cor d'àngels que acompanyen el seu cant amb instruments de corda, baixa del cel i s'emporta l'ànima de la Verge, representada per una petita imatge de Maria. Amb això, s'acaba el primer acte o Vespra.

El segon acte de la representació o Festa, té lloc en la vesprada del dia 15 d'agost. S'inicia, igual que la primera part, després de l'ofici de Vespres, amb el seguici processonal dels apòstols precedits per sant Pere, revestit amb ornaments litúrgics. Els apòstols es disposen a soterrar el cos de Nostra Senyora. Una vegada en el cadafal, envolten la imatge jacent de la Verge, i sant Pere, prenent la palma que està dipositada sobre el cos de la figura, li la dóna a sant Joan al temps que li recorda el desig de Maria de què fóra ell qui la portara en el seu soterrar. Un grup d'apòstols baixen fins la porta major de l'església a fi de pregar a les Maries que prenguen pat en el soterrar. Al to del psalm *In Exitu Israel* els presents es disposen a efectuar la cerimònia del sepeli quan apareix un grup de jueus amb la intenció d'endur-se el cos de la Verge. S'inicia una lluita entre aquests i els apòstols i quan un dels jueus s'avança per prendre la imatge, se li paralitzen miraculosament les mans. En veure aquest prodigi, tots els jueus cauen de genolls i, penedit, demanen el baptisme. Sant Pere els bateja fent servir la palma de sant Joan, i tots junts porten a terme el soterrament de la Mare de Déu, dipositant el seu cos en la sepultura. En aquest moment fa la seua aparició el cor d'àngels del primer acte que baixen del cel l'ànima de la Verge. En entrar dins del sepulcre, en el lloc que ocupa l'àngel central, és situada la imatge de la Mare de Déu que, ja sense la mascareta mortuòria que simulava la seua mort,

surt del sepulcre ressuscitada. Quan ja l'Araceli amb l'Assumpta és prop del cel, apareix sant Tomàs que excusa el seu retard dient «que les Índies m'han ocupat». Es torna a obrir el cel i en davalla la Trinitat que corona la Mare de Déu en l'aire. Amb el cant del «Gloria Patri», entonat pels jueus i apòstols, conclou la Festa.

LA PROCESSÓ DE LA MARE DE DÉU

Precisament entre la Vespra del dia 14 d'agost i la segona part del dia 15, té lloc un dels actes que formen part de la Festa i que, al meu entendre, és clau en el conjunt de la celebració. Em referesc a la processó de la Mare de Déu que pot considerar-se com la cerimònia més antiga de la representació.³ La primera notícia escrita que actualment conservem sobre la Festa es troba en el testament d'un dels membres de la petita noblesa local il·licitana. Concretament en el testament d'Isabel Caro, realitzat en l'any 1523. Ja en aquest primer document es fa referència a l'esmentada processó:

«...e per la dita devoció [a la Verge Maria] tinch yo en cassa mia la sua ymatge beneyta ab la qual ymatge cascun any en lo dia de la glorioussa sua Assumssió, ço és, la vespra a hora de completes, ab solempne processó, tenint la dita ymatge en cassa mia, en vellut mot arreat, la prenen tots los preveres e frares que es troben en aquella jornada e la porten ab processó a la sglésia major de Senyora Sent Maria de la dita vila de hon se li fa grandíssima festa e solepnitat en lo seu dia beneyt...».⁴

D'altra banda, cal indicar que en la processó de la Mare de Déu d'agost, es fa realitat —com ja hem apuntat— que tota la ciutat esdevé escenari de la representació. La desfilada religiosa recorre tot el perímetre de l'antiga vila murada. Surt de l'església de Santa Maria i continua pel carrer Major de la vila fins la plaça de la Fruita. Després travessa l'arc de la llotja de la torre del Consell, adaptada com a edifici municipal en l'any 1441, per a eixir a la Plaça de Baix. Continua per la Corredora, on passa vora on estava l'antic convent de l'Encarnació —de monges clarisses—, convertit en els primers anys del nostre segle

³ L'estreta relació entre les representacions religioses medievals i les processons —primer de caràcter claustral i després pels carrers de la ciutat— ja ha estat posada de manifest pels especialistes en aquest tipus de teatre. Vid. J. Romeu i Figueras, «El teatre assumpcionista de tècnica medieval als Països Catalans», *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. IV, Barcelona: Curial 1984, pàgs. 239-278.

⁴ A.M. ÁLVAREZ i J. CASTAÑO GARCÍA, «Una notícia de la Festa d'Elx de l'any 1523». Festa d'Elx, 1987, pàgs. 41-50.

en la Glorieta. Segueix pel carrer del Pont dels Ortissos, passa a la vora de l'antic convent mercedari de santa Llúcia i entra de nou al vell recinte emmurallat per la Calaforra, antiga porta de la vila. Des d'aquí aplega al punt de partida, el temple de Santa Maria. Òbviament, quan ens referim al perímetre de la ciutat, al·ludim a l'antiga vila medieval i no a l'actual ciutat d'Elx.

Cal assenyalar que aquesta processó, que desfila durant el matí del dia 15 d'agost, s'inicia amb l'estandard de la ciutat, de color blanc i amb l'efígie de l'Assumpta pintada en ell. Aquest estendard és portat pels anomenats cavallers Portaestendard i els Electes que, com ja hem dit, actuen en representació del Consell.⁵ La imatge de la patrona apareix gitada damunt d'una llitera processonal, adornada ricament amb vels i coixins, sota pal·li i portada al muscle pels apòstols i els jueus. Tanquen el seguici les dues Maries companyes de la Verge, els angelets de coixí i de mantells i sant Pere que, revestit litúrgicament, presideix la comitiva eclesiàstica portant en les mans el seu símbol característic: les claus del cel. El Consell municipal en incorporació i sota masses presideix la processó que tanca la banda municipal de música.⁶

Per a tenir una idea de la solemnitat que sempre ha tingut aquesta processó, reproduïm la descripció de la cerimònia que inclou la consuetud de la Festa de l'any 1625, la més antiga de les que coneixem:

«Lo dia de Nostra Senyora de matí a hora de missa major es fa la processó general acompanyada de les tres parroquies y los dos convents de frares franciscos descalsos y frares mercenaris y lo procurador y batle, justícia y jurats y demés officials ab tota la gent prinsipal ab los confreres de Nostra Senyora ab siris encesos en les mans davant de dits clero y frares ab lo pendó de domàs blanch ab la ynsígnia de Nostra Senyora, chirimies y sons ab los dos eletsab los bastons daurats ab dos capellans ab ses capes de cor blanques y bordons de argent concertant y arreglant dita processó. La música cantantlo salm de In exitu Israel degipto y diversitat de cansonetes. El ordinari orde que se acostuma y es té en portar a Nostra Senyora es gitada ab lo rostro de difunta sobreposat ab la palma al muscle sobre unes andes ab un cubertor de domàs carmessí borlas de or y argent y ales esquinesde los dits cobertor y vel, quatre borles de lo matex,

⁵ En l'any 1759 es va encarregar a Barcelona la confecció de l'estendard utilitzat en la Festa. Arxiu Municipal d'Elx (AME). Acta municipal del 25 de maig de 1759.

⁶ Sobre la utilització del pal·li en el soterrament de la Mareddéu, el significat dels ornaments de sant Pere i el sentit d'altres elements d'aquesta processó, *Vid.* E.A. LLOBREGAT CONESA, «El ceremonial litúrgico fuente gestual de la representación de la Festa d'Elx». *L'Arrel*, núm. 4, Elx: UNED 1983, pàgs. 41-47.

sobre quatre capellans revestits de diaques ab lo palis de brocat y lo vicari foráneo, diaca y subdiaca....⁷

LA «ROÀ»⁸

Tanmateix, podem afirmar que la processó de la Mare de Déu comença en la nit del dia 14 d'agost. Una vegada acabat el primer acte del Misteri, la imatge de la patrona morta és preparada per a la processó de l'endemà i es col·loca —gitada en la llitera processional— en el cadafal, darrere d'un altar mòbil que s'alça per a celebrar la missa i envoltada de flors i mates d'alfàbiga. A la caiguda del dia, la gent, d'una forma no organitzada, portant ciris encesos, realitza el mateix recorregut que a les deu del matí següent efectuarà la imatge de la Verge i el seu seguici oficial. Aquest acte improvisat, tradicional i popular és allò que es coneix com la Roà (rodà<rodada o volta).

Per a moltes de les persones que hi participen, la «Roà» té un caràcter de compliment d'una promesa religiosa feta en un moment d'angoixa, i sol ser habitual el que es realitze més d'una volta al recorregut com a pregària o sacrifici per un familiar o un amic que no ha pogut fer el compliment, o bé en aplicació de la intenció d'un difunt.

Tot i que alguns autors han volgut veure en la «Roà» un velatori per la mort de la Mare de Déu, creiem que en realitat ha de considerar-se com una part de la processó de la patrona d'Elx. El caràcter festiu d'aquesta nit, així com l'acompanyament que es fa durant la processó del dia 15 amb coets i traques, amb volteig de campanes i amb els sons de la música, fa que aquest acte no tinga cap referència necrològica.⁹

En l'esmentat testament d'Isabel Caro, es fa referència a la processó que eixia de sa casa en la nit del 14 d'agost —a l'hora de completes— i, a partir de les notícies que tenim de la celebració de la festivitat de la Mare de Déu d'agost en la Corona d'Aragó, sabem que abans de la missa del dia 15, s'organitzava una processó presidida per

⁷ *Llibre de la Festa de Nostra Señora de l'Asumió, dita vulgarment la Festa de la Vila de Elig*, de Gaspar Soler Chacón (1625), manuscrit editat per P. IBARRA i RUIZ, en *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*. Elx: Tip. Agulló, s.d., 21 pàg.

⁸ Una primera aproximació a aquest tema el realitzàrem al nostre treball «La Festa d'Elx», en *Historia de la Provincia de Alicante*. Múrcia: Ed. Mediterráneo 1991, vol. VII, pàg. 57-72.

⁹ L'ordenació del dispar de trons des de les muralles de la vila i des de les torres del Consell i de Santa Maria amb motiu de la Festa d'agost, ja apareix regulada al segle XVII. AME. Acta municipal del 21 de juny de 1635.

una imatge de la Verge en posició jacent. Aquesta tradició es remunta dins de l'església romana a l'any 600, concretament a l'època del Papa Sergi I. Aquest pontífex va disposar que la celebració d'aquest dia fóra precedida d'una processó, que partint de Sant Joan Laterà finalitzava en la basílica de Santa Maria la Major on el Papa, després de presidir la desfilada, celebrava la missa solemne. El poble desfilava tota la nit portant lluminàries, així com plantes medicinals i aromàtiques que eren beneïdes i tenien un significat salutífer. Aquest costum de portar mates odorífiques no només era propi de Roma, sinó que s'estenia per moltes altres parts.¹⁰ També en el cas d'Elx, en finalitzar la processó, sant Pere —el paper del qual, necessàriament, ha de ser representat per un capellà— celebra la missa de la MaredeDéu en l'altar del cadafal, i encara és costum a la ciutat de posar en la nit del 14 d'agost alfàbiques en les portes de les cases.

PARTICIPACIÓ DELS PERSONATGES DE LA FESTA

Tot i que l'estructura bàsica de la processó de la Mare de Déu d'Elx s'ha mantingut invariable al llarg dels segles, sí es detecten algunes variacions. Possiblement la més evident és la participació en aquest acte dels personatges de la Festa, fet que s'esdevé des de l'any 1620 amb motiu de la visita que féu a la ciutat el bisbe d'Oriola. Aquest prelat, a fi de donar major esplendor a la desfilada, manà que hi prengueren part els actors de la representació, i el cronista que ens reporta aquests fets —recollits també en la consuetud del 1625— afirma que la processó semblava que «fóra el mateix dia de la fi de Nostra Senyora»:

«En lo año MDCXX lo Ilm. y Rm. Señor frare don Andreu Balaguer, bisbe d'Oriola, ett^a. assistí a ditta processó revestit de pontifical y dix la missa major y predicà en dit dia y pera major onrra de ditta prosessó manà que los apòstols, Maries y àngels acompanyasen a Nostra Senyora llevant aquells lo palis y andes y les Maries y àngels seguint ditta prosessó que paregué també com si fóra el mateix dia de la fi de Nostra Senyora...».¹¹

Tanmateix, cal indicar que ben entrat el segle XVIII, encara que la imatge de la Mare de Déu era acompanyada durant la processó pels jueus i els apòstols, en realitat aquesta seguia sent portada al muscle

¹⁰ Cf. M. GROS I PUJOL, «La celebració litúrgica de l'Assumpció», en *Mon i Misteri...* (Op. cit.) pàgs. 87-91.

¹¹ *Llibre de la Festa...* (Op. cit.) pàg. 21.

per quatre sacerdots revestits de diaques, fet que palesa la major antiguetat de la processó respecte a la Festa.¹²

Alguns altres elements presents en la processó en temps passats han desaparegut en l'actualitat. El més significatiu en aquest sentit possiblement siga la participació que antigament tenia la capella musical de la vila cantant motets compostats per a la solemne ocasió i que s'interpretaven al pas de la Mare de Déu, davant de l'ermita de Sant Sebastià, en la Plaça de Baix, davant del convent de l'Encarnació i davant de l'entrada de la Porta d'Alacant. Cal recordar que era obligació dels Mestres de Capella de l'època compondre tots els anys música nova per a l'ocasió. Malauradament no es conserven les partitures d'aquestes composicions anuals, que sabem que se seguiren realitzant fins al segle XIX quan, per dificultats econòmiques, la capella musical va desaparèixer com a tal.¹³ Molt possiblement, la realització d'estudis sobre el que fou mestre de capella d'Elx, Maties Navarro, a l'arxiu de la catedral d'Oriola, on també fou director musical, podria donar a conèixer composicions semblants a les realitzades per a la processó il·licitana.

Una altra de les tradicions que amb el temps també s'hi han perdut, és la de l'homenatge que tots els gremis de la ciutat feien a la Mare de Déu mitjançant el tremolar de les seues banderes i estendards, acte que es realitzava davant de la Calaforra:

«Essent ditta prosessó en la plasa major disparen la artilleria de la muralla y torres y dura fins que arriba a la torre de la Calaforra que.s a la plaseta de sta. Guisabel que.s a la porta de la Villa, tremolant banderes per dites torres y muralles y en arribant ditta prosessó a ditta yglésia major de continent se comensa lo officio ab la major solemnitat y aplauso que.s pot...».¹⁴

CONCLUSIONS

De tot el que hem exposat, podem concloure que la processó de la Mare de Déu d'Elx és clau per comprendre l'origen i el significat de la Festa. És més, es tracta de la cerimònia més antiga de la representació

¹² En l'any 1740 hi ha constància de l'almoïna que l'administració de l'anomenada de «l'arrova de l'oli» donà als quatre sacerdots encarregats de portar la imatge de la Mare de Déu en la processó. AME. Acta municipal del 4 de novembre de 1740.

¹³ Quant a la història i evolució de la capella musical d'Elx, Vid. F. MASSIP, *La Festa d'Elx...* (Op. cit.), pàgs. 57-96. També J. CASTAÑO GARCÍA, «La música a l'església de Santa Maria d'Elx», en *Cabanilles*, núm. 18-20 (abril-desembre), València 1986.

¹⁴ *Llibre de la Festa...* (Op. cit.) pàg. 21.

i, de fet, la seua existència ja apareix reflectida en la primera referència documental que conservem al respecte.

D'altra banda, aquesta processó converteix tota la ciutat d'Elx en escenari real de la seua Festa, i té el seu inici efectiu en la *Roà*, cerimònia popular estretament relacionada amb els actes ordenats per la tradició cristiana ja en època anterior a la medieval.

Cal assenyalar també que, malgrat que l'estructura bàsica d'aquesta processó s'ha mantingut invariable al llarg de la seua història, sí s'han modificat alguns dels seus elements. Entre els més significatius, destacariem la incorporació a la desfilada dels personatges de la representació en l'any 1620 i la pèrdua de l'acompanyament coral a càrrec de la capella musical de la vila a partir del primer terç del segle XIX.

Finalment, insistir en el caràcter festiu de la processó on, malgrat representar-se el soterrament de la Mare de Déu, no existeix cap referència necrològica.

MANUEL RODRÍGUEZ I MACIÀ
MAYOR OF ELX